

Współczesne kierunki badań krajobrazowych w kontekście wdrażania Europejskiej Konwencji Krajobrazowej

Contemporary directions of landscape study in the context of the implementation of the European Landscape Convention

MAREK DEGÓRSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; mdegor@twarda.pan.pl

KATARZYNA OSTASZEWSKA

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski
00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30; kostasze@uw.edu.pl

ANDRZEJ RICHLING

Wydział Nauk o Zdrowiu i Nauk Społecznych
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II
21-500 Biała Podlaska, ul. Sidorska 95/97; a.richling@uw.edu.pl

JERZY SOLON

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; j.solon@twarda.pan.pl

Zarys treści. Celem artykułu jest przedstawienie i ocena stanu badań nad krajobrazem w Polsce oraz wskazanie możliwości wykorzystania doświadczeń w procesie implementacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. Autorzy przedstawili podstawowe definicje i przykłady prowadzonych badań. Wykazali, że dorobek polskich geografów i ekologów krajobrazu w dziedzinie identyfikacji, analizy i oceny krajobrazów należy do wspólnej tradycji naukowej środkowej części Europy, uznawanej za jedną z najbardziej wszechstronnych w skali świata. Dorobek ten powinien stanowić podstawę prac nad kompleksową metodyką identyfikacji, delimitacji i waloryzacji jednostek krajobrazowych na potrzeby wdrożenia ustaleń Europejskiej Konwencji Krajobrazowej w naszym kraju.

Słowa kluczowe: krajobraz, typologia, regionalizacja, waloryzacja, Europejska Konwencja Krajobrazowa.

Wstęp

Europejska Konwencja Krajobrazowa¹ została podpisana we Florencji w październiku 2000 r., po blisko 6 latach prac nad jej sformułowaniem (rozpoczętych w roku 1994). Polska ratyfikowała dokument w 2004 r., a od 1 stycznia 2005 konwencja stała się aktem normatywnym w naszym kraju.

W preambule dokumentu podkreślono, że nawiązuje on do tekstów prawnych poziomu międzynarodowego, w tym m.in. do Konwencji o ochronie dzikiej fauny i flory oraz ich siedlisk naturalnych z 1979 r., Konwencji o różnorodności biologicznej z 1992, Konwencji dotyczącej ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego z 1972, Konwencji w sprawie ochrony dziedzictwa architektonicznego Europy z 1985 oraz Europejskiej Konwencji w sprawie ochrony dziedzictwa archeologicznego z 1992 r.

W artykule pierwszym Konwencji podano definicje sześciu pojęć: krajobrazu, polityki dotyczącej krajobrazu, jakości krajobrazu jako celu, ochrony krajobrazu², gospodarowania krajobrazem, planowania krajobrazu. Przedmiotowy zakres dokumentu sprecyzowano w artykule drugim. Konwencja obejmuje wszystkie typy krajobrazu, zarówno terytoria, jak i akwatoria (morskie i śródlądowe). Stosuje się ją do krajobrazów rzadkich i powszechnych, naturalnych i zdegradowanych, miejskich, podmiejskich i rolniczych.

Cele konwencji (art. 3) – to promowanie ochrony krajobrazu, jego planowanie i gospodarka, a także organizowanie współpracy europejskiej w dziedzinach dotyczących krajobrazu. Dla wdrożenia konwencji na terenie poszczególnych krajów istotne znaczenie mają artykuły piąty i szósty. W artykule piątym określa się środki ogólne, które zastosuje każda ze stron. Przewiduje m.in. podjęcie działań na rzecz prawnego uznania krajobrazów za istotny komponent otoczenia ludzi, wdrożenie polityki nastawionej na ochronę, gospodarkę i planowanie krajobrazu, ustalenie procedur udziału społeczeństwa w polityce dotyczącej krajobrazu. Artykuł 6 dotyczy tzw. środków specjalnych. Są to: podnoszenie świadomości, szkolenie specjalistów i edukacja, identyfikacja i ocena krajobrazu na całym obszarze kraju, ustalenie wymiarów jakości krajobrazu jako celu podjęcia działań praktycznych na rzecz ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu.

¹ Europejska Konwencja Krajobrazowa, Dziennik Ustaw nr 14, 2006.

² „Ochrona krajobrazu” jest definiowana zgodnie z polskim tłumaczeniem oficjalnym jako „działania na rzecz zachowania i utrzymywania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych”. Dosłowny sens zapisu w wersji angielskojęzycznej („*Landscape protection*” means actions to conserve and maintain the significant or characteristic features of a landscape, justified by its heritage value derived from its natural configuration and/or from human activity) jest wyraźnie odmienny i oznacza „działania na rzecz zachowania i utrzymywania tych ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu, które są naszym dziedzictwem wynikającym z konfiguracji warunków środowiska naturalnego i/albo działalności człowieka”. Przyjęcie jednej lub drugiej wersji definicji ma duży wpływ na formułowanie kryteriów oceny wartości i jakości krajobrazu (por. Solon, 2013).

Artykuły od siódmego do dziewiątego zawierają opis zasad europejskiej współpracy w dziedzinie „krajobrazowego wymiaru polityki”, w tym zachętę do współpracy transgranicznej. W artykule 10 precyzuje się sposoby monitorowania wdrażania konwencji przez organy Rady Europy, natomiast w 11 – omawia zasady przyznawania Nagrody Krajobrazowej Rady Europy. Kolejne artykuły, do 18, zawierają postanowienia końcowe. Jest wśród nich, typowe dla prawodawstwa unijnego, podkreślenie możliwości wprowadzenia przez strony ostrzejszych postanowień w dziedzinie ochrony, planowania i gospodarki krajobrazu.

Warto podkreślić, że Europejska Konwencja Krajobrazowa nie jest pierwszym porozumieniem międzynarodowym na temat krajobrazu. W latach 1980. kraje byłego RWPG wypracowały standardy (definicje) dotyczące krajobrazów, ich ochrony i racjonalnego wykorzystania. Standardy te zostały zatwierdzone przez Stałą Komisję Współpracy w dziedzinie standaryzacji w 1985 r. Pierwszy z nich³ ustala 46 definicji, m.in.: krajobrazu, krajobrazu naturalnego, krajobrazu antropogenicznego, funkcjonowania krajobrazu, rozwoju krajobrazu, samorozwoju krajobrazu, samoregulacji krajobrazu, stabilności krajobrazu, socjalno-ekonomicznej funkcji krajobrazu, pojemności krajobrazu, dopuszczalnego granicznego obciążenia krajobrazu, planowania krajobrazu, degradacji krajobrazu, ochrony krajobrazu, rekultywacji krajobrazu, konserwacji krajobrazu, komfortu krajobrazu. Drugi ze standardów⁴ dotyczy klasyfikacji krajobrazów, opartej na zespołach czynników przyrodniczych i antropogenicznych. Uwzględnia m.in. funkcję społeczno-ekonomiczną pełnioną przez krajobraz, warunki klimatyczne, cechy makrorzeźby, cechy geochemiczne, odporność na presję antropogeniczną, stopień zmian wywołanych przez człowieka. Standardy krajobrazowe RWPG miały być wprowadzane od końca lat 1980. i w latach 1990., co z oczywistych przyczyn nie nastąpiło.

Nawet pobieżna lektura obu dokumentów potwierdza zdanie wyrażane przez współczesnych ekologów i geografów krajobrazu: całościowa nauka o krajobrazie rozwinęła się przede wszystkim w Europie wschodniej i środkowej, gdyż tam krajobraz traktowano całościowo – jako fragment przestrzeni życiowej człowieka, mający wymiar przestrzenny, cechy strukturalno-funkcjonalne i wizualne (Naveh i Liebermann, 1984; Degórski, 2003, 2005). Zdanie to można uzupełnić następującym stwierdzeniem: dorobek stosowanego nurtu badań geografów fizycznych z tej części Europy już w latach 1960. ustanowił podstawy teoretyczno-metodologiczne i dostarczył wskazówki metodyczne, antycypujące (o dziesięciolecie!) zasadę zrównoważonego rozwoju (por. Ostaszewska, 2007).

Celem niniejszej pracy jest ocena stanu badań krajobrazowych w Polsce oraz analiza możliwości wykorzystania ich dorobku we wdrażaniu Europejskiej Konwencji Krajobrazowej w naszym kraju.

³ Standard RWPG grupa T 00, *Ochrona przyrody – krajobrazy, terminy i definicje*.

⁴ Standard RWPG grupa T 58, *Ochrona przyrody – krajobrazy, klasyfikacja*.

Rozwój badań nad krajobrazem w Polsce

W Polsce badania krajobrazowe mają długoletnie tradycje, zarówno w geografii, jak i w naukach biologicznych (por. Richling i Solon, 2011). Termin krajobraz został w naszym kraju po raz pierwszy zastosowany zapewne przez J. Lelewela na początku XIX w. w sensie „historii kraju” (Pietrzak, 2005). Do popularyzacji tego terminu przyczynił się W. Pol, geograf i poeta, twórca katedry geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, pierwszej katedry geografii na ziemiach polskich. Pol traktował krajobraz jako widok otaczającej człowieka rzeczywistości. W okresie międzywojennym problematyką krajobrazu zajmowali się liczni geografowie. W 1912 r. J. Smoleński opublikował opis krajobrazów Polski, a w 1922 S. Lencewicz wyróżnił sześć typów krajobrazu występującego w jej granicach. Krajobraz był przez niego rozumiany jako zespół wzajemnie powiązanych komponentów środowiska. W 1935 r. S. Pawłowski określił krajobraz jako zespół przedmiotów i zjawisk związanych z określoną przestrzenią, który odróżnia ową przestrzeń od innej. W roku 1947 ukazała się publikacja M. Dobrowolskiej, poświęcona krajobrazom „kulturalnym”⁵. Dobrowolska uważała, że krajobraz kulturalny stanowi syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. Problematyka krajobrazu pojawiała się też w pracach badaczy zajmujących się przyrodą żywą. W 1938 r. J. Paczowski opublikował pracę zatytułowaną *Zagadnienia biocenotyki*. Zawarł w niej propozycję wprowadzenia terminu „pancenoza”, do określenia związków między roślinnością i jej abiotycznym środowiskiem. Paczowski apelował o rozwój badań nad wzajemnymi uwarunkowaniami elementów środowiska przyrodniczego. Autorem oryginalnej terminologii z zakresu badań krajobrazu był A. Wodziczko (1932, 1950). Badania nad krajobrazem, które nazywał podejściem fizjocenotycznym, powinny jego zdaniem obejmować **biologię krajobrazu** (czyli poznanie zasad funkcjonowania i powiązań między komponentami), **pielęgnację i higienę krajobrazu** (czyli aktywną ochronę i kształtowanie w celu zapewnienia prawidłowego funkcjonowania) oraz **uprawę krajobrazu** (czyli prawidłowe użytkowanie i zagospodarowanie).

Po II wojnie światowej badania krajobrazowe zostały w Polsce zapoczątkował J. Kondracki, który był inicjatorem pionierskich badań zespołowych na Pojezierzu Mazurskim i na Wyżynie Małopolskiej. W rozwoju metodyki badań nad krajobrazem istotną rolę odegrał również rozwój kierunku nazwanego fizjografią urbanistyczną, zapoczątkowanego w okresie międzywojennym. Były to stosowane badania obejmujące opinie i ekspertyzy dotyczące technicznych możliwości zabudowy i kierunków rozwoju miast i osiedli.

Badania krajobrazowe rozwinęły się następnie w wielu ośrodkach naukowych w Polsce, przy czym (zwłaszcza w okresie początkowym) wyraźnie zaznaczała

⁵ Dziś krajobrazy przekształcone przez człowieka określa się mianem kulturowych.

się dominacja Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W Warszawie badania te prowadził zespół kierowany przez J. Kondrackiego. Tu powstały pierwsze syntezy krajobrazu Polski (typologia krajobrazu naturalnego i regionalizacja fizycznogeograficzna), rozwijana była teoria i metodologia kompleksowej geografii fizycznej, metodyka kartowania terenowego. Poza uniwersytetem badania krajobrazowe w Warszawie były i są prowadzone w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (analiza interakcji „człowiek–środowisko”, funkcjonowanie krajobrazu, zastosowanie ujęć systemowych, regionalizacja geobotaniczna, rekonstrukcja zmian krajobrazu w ciągu ostatnich 200 lat), Instytucie Ekologii PAN w Dziekanowie Leśnym i Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (architektura krajobrazu, funkcjonowanie ekosystemów miasta). Omawiany kierunek badań rozwinął się także, o czym była już mowa, na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu, gdzie T. Bartkowski stworzył prężny ośrodek badań nad krajobrazem, a także w Zakładzie Badań Środowiska Rolnego i Leśnego PAN (przepływ materii i energii w krajobrazie) i w Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego. W Krakowie badania nad krajobrazem wiążą się głównie z Uniwersytetem Jagiellońskim i Politechniką Krakowską (architektura krajobrazu), a w Sosnowcu z Uniwersytetem Śląskim (krajobraz kulturowy). Omawiany rodzaj badań prowadzony jest również w Uniwersytecie Wrocławskim, w Kielcach (Wyższa Szkoła Pedagogiczna, a obecnie Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Kochanowskiego), Uniwersytecie Łódzkim, w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, w Bydgoszczy na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego, a także na Uniwersytecie w Gdańsku (potencjał układów przyrodniczych) i w Akademii Pomorskiej w Słupsku. W Lublinie problematyka krajobrazowa jest obecna w kilku ośrodkach naukowych: w Uniwersytecie Marii Skłodowskiej-Curie (postrzeganie krajobrazu i krajobrazy dźwiękowe), w Uniwersytecie Przyrodniczym (zastosowanie ekologii krajobrazu w planowaniu przestrzennym) i Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Dynamika zmian krajobrazu i ocena walorów krajobrazowych stanowi również przedmiot badań prowadzonych na Politechnice Białostockiej.

Podsumowując powyższe można stwierdzić, że w Polsce prowadzone są różnicowane badania nad krajobrazem. Dotyczą one zarówno struktury systemów przyrodniczych i ich percepcji, jak i dynamiki zmian, a zwłaszcza przekształceń antropogenicznych i ewolucji krajobrazu. Dominują prace o charakterze stosowanym poświęcone najczęściej ocenie potencjału i funkcji krajobrazu oraz prognozom stanu krajobrazu przy różnych scenariuszach gospodarowania jego zasobami.

Pojęcie „krajobrazu”

Zakres pojęcia „krajobraz” od lat jest przedmiotem licznych analiz i polemik naukowych, w których zabierali głos także autorzy niniejszej pracy (por. Ostaszewska, 2002; 2005; Degórski, 2005, 2009; Richling i Solon, 2011). Powtarzanie i rozszerzanie dyskusji terminologicznej mija się z celem niniejszego artykułu. Poniżej ograniczono się do analizy zakresu pojęcia zdefiniowanego w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej i zestawienia go z najbliższym mu rozumieniem „krajobrazu”, wypracowanym na gruncie geografii.

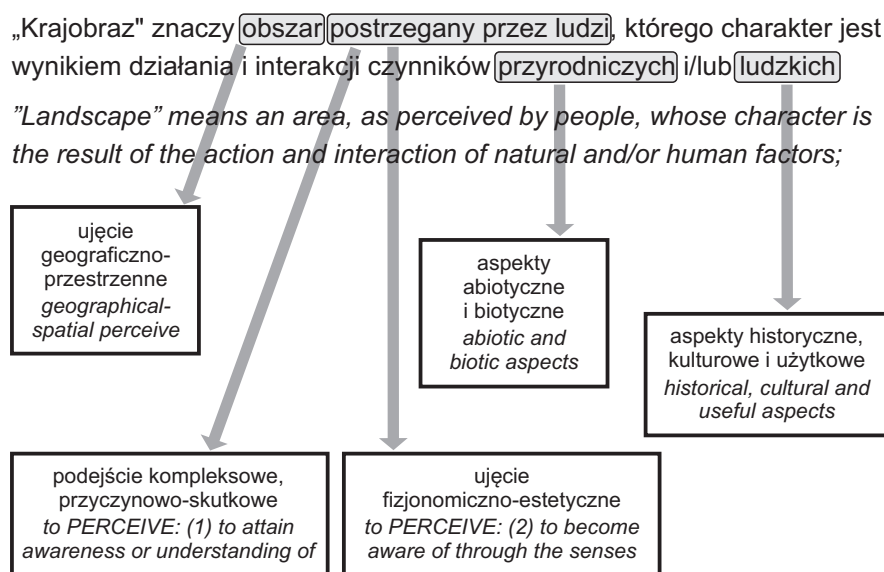
Zgodnie z definicją podaną w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, „krajobraz” – znaczy obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich”. Warto podkreślić, że definicja ta nie jest tożsama z potocznym rozumieniem terminu „krajobraz”. *Słownik Języka Polskiego* (1964) określa tym terminem: 1. widok okolicy; 2. odwzorowanie tego widoku w dowolnej technice. Termin „obszar postrzegany przez ludzi” (ang. *an area as perceived by people*) ma zakres szerszy niż „widok”. Według *Słownika poprawnej polszczyzny* (1973) „postrzeganie” to termin używany współcześnie wyłącznie w znaczeniu, jakie nadaje mu psychologia (np. postrzeganie zjawisk). Postrzeganie, czyli percepcja, jest pojęciem szerszym niż „patrzenie”, odbywa się za pomocą różnych zmysłów. Krajobraz postrzegany przez ludzi, to zatem również krajobraz zapachów, dźwięków, smaków, temperatury, wilgotności itp. Jego atrybuty nie mogą się ograniczyć do właściwości wizualnych, bo nie tylko one mogą być postrzegane (zmysłowo) przez odbiorców.

Za szeroką interpretacją intencji twórców definicji „krajobrazu” przemawiają także przywołane w Konwencji międzynarodowe akty prawne, poświęcone m.in. ochronie różnorodności biologicznej, dziedzictwu przyrodniczemu i kulturowemu, ochronie dzikich zwierząt i ich siedlisk. Wymienione elementy przestrzeni życiowej ludzi są chronione bez względu na swe cechy wizualne, a często bez względu na postrzeganie zmysłowe w ogóle. Powodem ich ochrony są różne wartości, przyznane im przez człowieka, m.in. unikatowość, charakter reliktowy, rola w funkcjonowaniu systemu przyrodniczego. Jak się zatem wydaje, wyrażenie „obszar postrzegany przez ludzi” jest w Konwencji rozumiane w sposób najszerszy z możliwych – jako „obszar doświadczany przez ludzi”, przy czym doświadczanie obejmuje sferę zarówno zmysłową, jak intelektualną i etyczną. Warto zauważyć, że takie rozumienie terminu jest zgodne ze znaczeniem czasownika angielskiego *to perceive*, który oznacza nie tylko postrzeganie, ale również rozpoznanie za pomocą zmysłów.

Za szerokim rozumieniem definicji przemawiają również względy praktyczne. Utożsamienie zakresu terminu „krajobraz” z zakresem terminu „widok” może bowiem powodować konflikty i nieporozumienia podczas ustalania celów

zachowania jakości krajobrazu. Na przykład, na terenach chronionych kryteria wizualne mogą okazać się nie do pogodzenia z celami ochrony gatunków i ich siedlisk; na nadrzecznych terenach zalewowych troska o wygląd krajobrazu jest wtórna wobec bezpieczeństwa mieszkańców; na terenach o zdegradowanym, zatrutym środowiskiem poprawa cech wizualnych krajobrazu nie wpływa na istotną poprawę jakości życia ludzi itp.

Dalsza analiza tej definicji wskazuje, że – mimo pozornej prostoty zapisu – w sposób syntetyczny ujmując dodatkowo różne, obiektywnie istniejące i subiektywnie interpretowane, aspekty krajobrazu będące przedmiotem zainteresowania licznych odrębnych specjalizacji badawczych (ryc. 1).

Ryc. 1. Zakres treściowy definicji krajobrazu według Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (na podstawie: Solon, 2013, zmienione).

Content-related scope of definitions of landscape under the European Landscape Convention (after Solon 2013, as modified).

W szczególności, krajobraz rozumiany zgodnie z definicją jest przede wszystkim obiektem przestrzennym, w którym ważną rolę odgrywają składniki oraz procesy abiotyczne i biotyczne, tworzące wraz z nawarstwiającymi się przez wieki obiektami antropogenicznymi wspólny system strukturalno-funkcjonalny o dobrze zarysowanych zależnościach przyczynowo-skutkowych.

Taka interpretacja definicji „krajobrazu” (w brzmieniu Europejskiej Konwencji Krajobrazowej) jest spójna z jednym ze sposobów rozumienia terminu,

wpracowanym na gruncie geografii ogólnej, geografii fizycznej i ekologii krajobrazu (por. m.in. Pietrzak, 1998; Ostaszewska, 2005; Degórski, 2005; Richling i Solon, 2011). Zgodnie z nim, „krajobraz” może być utożsamiony z obszarem doświadczanym przez ludzi (fragmentem ich przestrzeni życiowej), którego charakter (nie tylko wygląd) jest skutkiem powiązania czynników przyrodniczych i/lub ludzkich. Krajobraz, to hierarchicznie zorganizowany, holistyczny system przestrzenny, złożony ze wzajemnie powiązanych komponentów przyrodniczych i antropogenicznych lub systemów niższej rangi (morfologicznych części krajobrazu) cechujący się zdolnością do samoregulacji. Z tego wniosek, że przez ochronę czy kształtowanie krajobrazu należy rozumieć nie tylko te działania, które przyczyniają się do utrzymania i kształtowania wizualnych walorów krajobrazu i ukierunkowane są na podniesienie ich wartości estetycznych, lecz również wszelkie poczynania zmierzające do właściwego funkcjonowania i odpowiedniego wykorzystania systemów krajobrazowych rozumianych jako geo- czy ekosystemy (geoekosystemy).

Tak rozumiany krajobraz, na który składają się częściowo niezależne trzy hierarchie przestrzenne: **abiotyczna**, której wyrazem jest georóżnorodność, **biotyczna**, znajdująca swe odbicie w bioróżnorodności i **społeczna**, którą oddaje zróżnicowanie wprowadzone przez człowieka, powinien być jednocześnie traktowany jako (Richling i Solon, 2011):

- zestaw obiektów fizycznych, ich agregacji, konfiguracji i podsystemów (abiotycznych, biotycznych, antropogenicznych);
- system powiązanych ze sobą procesów (ekologicznych, geomorfologicznych, hydrologicznych, eolicznych, biogeochemicznych, ekonomicznych, społecznych i innych) integrujących obiekty fizyczne;
- zbiór bodźców, oddziałujących na różne zmysły użytkownika (wzrok, słuch, węch), w tym szczególnie zestaw widoków i panoram o określonych wartościach estetycznych;
- zbiór wartości (potencjałów) przyrodniczych, społecznych, ekonomicznych, materialnych, duchowych, historycznych i innych, które najczęściej mają znaczenie względne;
- system świadczący rzeczywiste i potencjalne usługi dla różnych grup użytkowników.

Należy tu podkreślić, że dwie pierwsze kategorie mają charakter obiektywny, istniejący niezależnie od woli, poglądów i nastawienia odbiorcy (użytkownika); natomiast trzy pozostałe mają charakter względny, zależny od możliwości percepcji, potrzeb, kontekstu kulturowego, warunków ekonomicznych i preferencji użytkownika.

Pojęcie „struktura krajobrazu”

W tradycji geografii krajobrazu pojęcie „struktura” kojarzone było z budową krajobrazu, jego składnikami (por. Richling, 1992). Obecnie ma ono zazwyczaj znacznie szerszy zakres (por. Pietrzak, 1998, 2005), bywa również inaczej rozumiane (por. Ostaszewska, 2005). W niniejszej pracy używane będzie jednak w tradycyjnym znaczeniu – jako budowa, konstrukcja, skład. Wynika to z jego użyteczności w procedurach klasyfikacyjnych, omówionych w dalszej części pracy.

Zgodnie z definicją krajobraz traktowany jako system składa się z komponentów i/lub jednostek krajobrazowych, czyli systemów niższych rzędów nazywanych morfologicznymi częściami lub elementami krajobrazu.

Komponenty dzielą się na przyrodnicze i antropogeniczne. Pierwsze są definiowane jako elementarne części składowe systemu przyrody, stanowiące przedmiot zainteresowania poszczególnych nauk przyrodniczych. Do podstawowych należą: powietrze, skała (wraz z rzeźbą), woda, gleba, roślinność, zwierzęta. Szczególną pozycję zajmuje klimat, często traktowany jako zróżnicowanie powłoki powietrznej. Z jednej strony jest komponentem nadrzędnym warunkującym strefowe zróżnicowanie krajobrazowe powierzchni Ziemi, z drugiej zaś, w sensie topoklimatu czy klimatu lokalnego, stanowi funkcję rodzaju skał i rzeźby powierzchni terenu, obfitości i rodzaju wód powierzchniowych, głębokości zalegania wody w gruncie oraz rodzaju gleb i roślinności.

Przewodnią rolę odgrywa podłoże skalne. Jest ono najbardziej konserwatywne i najmniej podatne na zmiany, które w warunkach naturalnych wymagają długiego okresu. Skale wraz z jej urzeźbieniem są podporządkowane komponenty hydro-klimatyczne, które z kolei determinują komponenty biotyczne (gleby, roślinność, świat zwierzęcy).

Przedstawiony, prawidłowo powiązany i funkcjonujący układ, został zmieniony, a często gruntownie przekształcony przez działalność człowieka. Współczesne krajobrazy cechuje wysoki udział komponentów antropogenicznych, które w wielu sytuacjach odgrywają dominującą rolę (krajobrazy miejskie, przemysłowe, komunikacyjne). Próbę usystematyzowania form działalności człowieka w aspekcie ich wpływu na krajobraz podjęła ostatnio U. Myga-Piątek (2012). Dążąc do opracowania mapy krajobrazów kulturowych Polski autorka uwzględniła: działalność rolniczą i pasterską, procesy osadnicze, gospodarkę leśną, górnictwo, przemysł, turystykę i rekreację oraz działalność o charakterze militarnym. Niestety w opracowaniu tym zostało całkowicie pominięte zróżnicowanie przyrodnicze, stanowiące podstawę wymienionych form działalności człowieka.

Jednostki krajobrazowe są wyróżniane w różny sposób i noszą różne nazwy. Do najczęściej stosowanych terminów należą ekosystem i geosystem (geokompleks). Ekosystem na współczesnym etapie rozwoju nauki pojmuje się przynajmniej dwójako: jako przestrzennie określony system biogeocoenozy, który

tworzy konkretna biocenoza i jej środowisko abiotyczne, a ponadto jako dowolny układ ekologiczny o nieokreślonej randze taksonomicznej. Podobnie powinien być rozumiany również geosystem. Podstawowa różnica przy wydzieleniu geokompleksu (geosystemu) i ekosystemu leży w odmiennym podejściu do hierarchii komponentów uwzględnianych w procesie delimitacji: w przypadku geosystemu uwzględniane są głównie komponenty abiotyczne, gdy chodzi o ekosystem – komponenty biotyczne.

Istotną cechą systemu środowiska przyrodniczego jest **hierarchiczny układ przestrzennych jednostek przyrodniczych**. Poszczególne podsystemy systemu przyrody powinno się rozpatrywać dwojako: jako autonomiczną całość w odniesieniu do jednostek (systemów) niższej rangi i jako podległą część w stosunku do jednostek nadrzędnych. Z. Naveh i A. Lieberman (1984) piszą, że każdy system przyrodniczy ma dwa oblicza: pierwsze to twarz podległej części patrząca ku górze, i drugie to twarz nadrzędnej całości patrząca ku dołowi. Autorzy ci przypominają również poglądy Koestlera, który w opublikowanych w latach 1969-1982 pracach wprowadził termin „holon”. Twierdzi on, że przy badaniu żywych organizmów lub społeczeństwa ludzkiego nie powinno się redukować obiektu badań do zespołu części elementarnych. Należy natomiast dążyć do wyodrębnienia „mniejszych całości” czyli holonów, z których każdy stanowi odrębną strukturę zdolną do samoregulacji. Holon – to określenie bytu, który sam jest całością i jednocześnie częścią innej całości (atom stanowi część cząstki, cząstka część komórki, komórka część organizmu; żaden z tych bytów nie jest całością ani częścią lecz całością/częścią czyli właśnie holonem). Zgodnie z poglądami Koestlera otaczająca nas rzeczywistość składa się wyłącznie z całości/części.

Klasyfikacja krajobrazu

W ekologii krajobrazu, naukach geograficznych i biologicznych (szczególnie w geobotanice i biogeografii) jest rozpowszechnione podobne podejście do systematyzacji przestrzennych jednostek przyrodniczych. Przyjmuje się, że jednostki można porządkować (klasyfikować) według zasad regionalizacji, czyli na podstawie cech indywidualnych, w tym położenia w przestrzeni, lub zgodnie z zasadami typologii, ze względu podobieństwa na między nimi.

Procedura regionalizacyjna wykorzystuje prawie wyłącznie wielostopniowy podział logiczny, podczas gdy w typologii coraz częściej stosuje się grupowanie według algorytmów statystycznych bazujących na wielocechowej charakterystyce jednostek krajobrazowych, obejmującej często kilkadziesiąt cech uważanych za równocenne (por. Solon, 2008).

Uwzględnianie wielostopniowego podziału logicznego w procesie regionalizacji powoduje, że region przyrodniczy stanowi zwarty obszar zamknięty granicą naturalną odróżniający się od terenów sąsiednich zespołem cech przyrodniczych i położeniem geograficznym. Jednostki regionalne cechuje zwartość terytorialna

i wewnętrzna spójność. Spójność ta jest rezultatem położenia geograficznego, wspólnej historii rozwoju i dynamicznego związku elementów budujących regiony. Nie może być ona utożsamiana z jednorodnością. Jednostki regionalne są z natury rzeczy heterogeniczne, ale ich elementy są powiązane, co powoduje, że region jako całość funkcjonuje w określony sposób. O spójności regionu decyduje siła powiązań pomiędzy jego składowymi.

G. Haase (1979a) był zdania, że w celu ograniczenia subiektywizmu regionalizacji powinny być wprowadzone wzorce typów regionów (typów normatywnych) nazywanych przez Haasego geomami. Geom, obejmujący różne warunki siedliskowe, byłby opisywany przez formację roślinną, typ gleby i substrefowy typ klimatu.

Podobnie typologia powinna polegać na porównaniu określonego układu przyrodniczego do ustalonego wcześniej wzorca (normatywu). Według założeń Haasego (1979b) przy ustalaniu typów geokompleksów powinny być uwzględniane następujące cechy:

- 1) związane z substancją geosferyczną oraz wymianą energii i materii:
 - stabilne cechy środowiska nieorganicznego (właściwości gleby, sposób wymiany materii, cechy rzeźby decydujące o warunkach hydrologicznych i pedohydrologicznych),
 - zmienne cechy środowiska nieorganicznego (bilans energetyczny, bilans wodny, sposób wymiany informacji),
 - labilne cechy ekologiczne (skład szaty roślinnej, cechy bioindykacyjne, świat zwierzęcy, produktywność biomasy, formy krążenia materii i energii);
- 2) wyrażające strukturę powiązań w środowisku przyrodniczym:
 - inwarianty, czyli cechy struktur, które w stosunku do zmieniających się komponentów mogą być traktowane jako względnie stałe,
 - zmienność ekologiczna, czyli cechy wyrażające reakcję środowiska przyrodniczego na krótkotrwałe oddziaływania (przede wszystkim pogodowe), dotyczą one głównie bilansu cieplnego i wodnego i są charakteryzowane przez zmiany biologiczne,
 - rytmiczność (cykl roczny i cykle wieloletnie);
 - persystencja, czyli cecha wyrażająca odporność środowiska na oddziałujące czynniki (stosunek cech stabilnych do labilnych);
 - różnicowanie, czyli cechy wyrażające zmienność struktur i związków w środowisku (np. pionowe różnicowanie warstwy glebowej, bogactwo gatunków w obrębie fito- i zoocenozy).

Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku, J. Balon (2009) przedstawił próbę określenia wzorca i tym samym sposobu systematyzacji krajobrazu drogą nakładania na siebie podstawowych porządków przestrzennych. Uwzględniał następujące porządki: strefowość (zmienność związaną ze różnicowaniem szerokości geograficznej), pasowość (zmienność związaną z występowaniem jednostek tektoniczno-morfologicznych), stopień kontynentalizmu/oceanizmu (zmienność

wynikającą z oddziaływania oceanów i mórz na geosystemy lądowe), piętrowość (zmiennność będącą pochodną zróżnicowania wysokości bezwzględnej w górach) i sekwencję morfologiczną (zmiennność związaną ze zróżnicowaniem wysokości względnej). Wymienione porządki traktowane są jako współrzędne krajobrazowe. Ich zestawienie daje ogólną wiedzę nie tylko o strukturze krajobrazu, ale również o sposobie jego funkcjonowania.

Jako **przykład regionalizacji** można wymienić podział fizycznogeograficzny Polski opracowany przez J. Kondrackiego (1968), kilkakrotnie zmieniany i modernizowany, publikowany w *Atlasie Rzeczypospolitej Polskiej* (Kondracki i Richling, 1994) i ostatnio w podręczniku *Geografia regionalna Polski* (Kondracki, 2009). W podziale tym o wyróżnieniu obszarów fizycznogeograficznych (Zachodnia i Wschodnia Europa) decyduje rozczłonkowanie lądów, morfostruktura i zróżnicowanie makroklimatu. Obszary dzielą się na prowincje wyróżniane na podstawie struktury geologicznej, efektów ruchów neotektonicznych oraz ogólnego zróżnicowania rzeźby i klimatu. W obrębie prowincji są wydzielone podprowincje na podstawie zróżnicowania hydrologicznego, biogeograficznego i glebowego. Jednostki mniejsze od prowincji noszą nazwę regionów. Makroregiony stanowią efekt współdziałania wszystkich komponentów środowiska przyrodniczego, ale w praktyce są wydzielane na podstawie położenia, charakteru i pochodzenia rzeźby oraz zróżnicowania litologii. Mezoregiony uzyskuje się przez bardziej szczegółowe potraktowanie kryteriów leżących u podstaw delimitacji makroregionów. Mikroregiony wreszcie są wydzielane na podstawie szczegółowych studiów odnoszących się do całości warunków przyrodniczych, ze szczególnym uwzględnieniem zmian wprowadzonych przez działalność człowieka.

Pierwszą nowoczesną **klasyfikację krajobrazu** Polski opracował również J. Kondracki (1960). Jej zmieniona i ujednolicona forma ukazała się w podręczniku A. Richlinga w 1992 r. oraz w *Atlasie Rzeczypospolitej Polskiej* (Richling i Dąbrowski, 1995). Wyróżniane są: **klasy krajobrazu** różniące się od siebie orografią i ogólnymi cechami podłoża geologicznego, **rodzaje krajobrazu** wydzielane na podstawie genezy form rzeźby i zróżnicowania podłoża geologicznego traktowanego z większą niż poprzednio szczegółowością, **gatunki krajobrazu** zależne od morfometrycznych cech form rzeźby, a także ich zwartości i rozcięcia oraz **odmiany krajobrazu**, które są wydzielane w obrębie gatunków krajobrazu przez uwzględnienie żyzności podłoża wyrażonej cechami pokrywy glebowej, a także obiegu wody w gruncie i charakteru potencjalnej roślinności naturalnej. Przy analizach bardziej szczegółowych wydziela się również jednostki niższych poziomów taksonomicznych.

Jest zrozumiałe, że cechy jednostek krajobrazowych różnicują się także w zależności od **położenia regionalnego**. Sprawa dotyczy przede wszystkim zróżnicowania sposobu funkcjonowania krajobrazu, które w istotny sposób jest podporządkowane ogólnym cechom klimatu. Zróżnicowanie to próbował uwzględnić Kondracki w pierwszych wersjach swej typologii krajobrazu natu-

ralnego Polski. Zakładał on mianowicie, że krajobrazy naszego kraju związane są z trzema strefami klimatyczno-roślinnymi (Kondracki, 1988). Dominuje strefa lasów mieszanych obejmująca zachodnią, środkową i południową Polskę. Północny wschód kraju zajmuje strefa subtajgi ze świerkiem, a niewielki fragment na południowym wschodzie – strefa leśno-stepowa. Poza tym porządkiem znajdują się tereny górskie z piętrową zmiennością klimatu i roślinności. Zasięg poszczególnych stref przedstawia rycina 2.

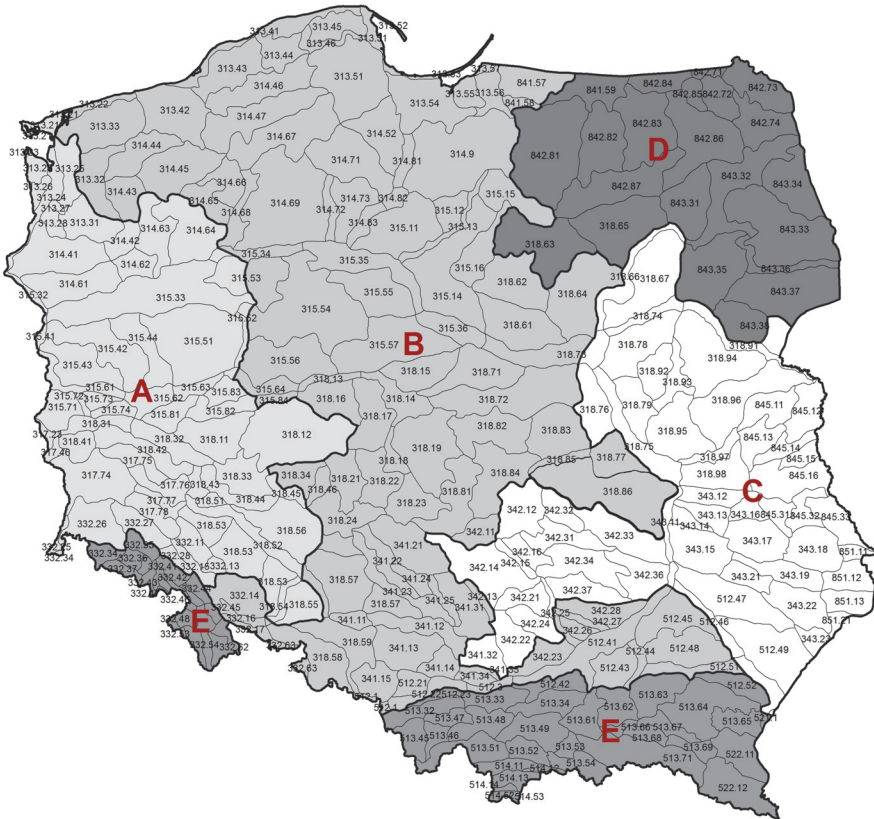
Ryc. 2. Przejawy strefowości klimatyczno-roślinnej w Polsce (według: Kondracki, 1988).
Strefy: A – lasów mieszanych, B – subtajgi z występowaniem świerka, C – leśno-stepowa

Manifestations of zonality of climate and vegetation in Poland (according to: Kondracki, 1988).

Zones of: A – mixed/broadleaved forest, B – sub-taiga with the presence of spruce,
C – forest-steppe

Zróżnicowanie, o którym mowa, próbował również uchwycić T. Bartkowski (1986). Wprawdzie głównym jego celem była ocena potencjału rekreacyjnego, jednak długość trwania lata (określona przez Bartkowskiego na podstawach fenologicznych) i czas zalegania pokrywy śnieżnej stanowią dobre wyróżniki

zmienności klimatu w Polsce. Bartkowski wyliczył wskaźnik sezonowości (stosunek długości sezonu letniego do długości sezonu zimowego) i przypisał go do środka geometrycznego mezoregionów fizycznogeograficznych wyróżnionych przez Kondrackiego. Przestrzenny rozkład wartości wskaźnika był podstawą do wyróżnienia pięciu dziedzin. Ich granice przedstawia rycina 3. Przedstawiony podział ma, jak się wydaje, ogólnogeograficzne znaczenie.

Ryc. 3. Dziedziny sezonowe (według: Bartkowski, 1986):

- A – Zachodnia i południowo-zachodnia z krótkim sezonem zimowym i dominacją sezonu letniego,
- B – Centralna o charakterze przejściowym z krótkim sezonem zimowym,
- C – Południowo-wschodnia o wzrastającej długości sezonu zimowego,
- D – Północno-wschodnia o długim okresie zimowym,
- E – Dziedziny górskie o zróżnicowanych warunkach do uprawiania rekreacji.

Seasonal domains (according to: Bartkowski, 1986):

- A – Western and South-western, with a short winter season and prevailing summer season,
- B – Central, of a transitional nature but with a short winter season,
- C – South-eastern, with an increasingly protracted winter season,
- D – North-eastern, with a long winter season,
- E – Mountainous domains with diversified conditions for recreation.

Nowe wyzwania i perspektywy badawcze

Jak wynika z powyższych rozważań, dorobek geografów i ekologów krajobrazu może być pomocny przede wszystkim we wprowadzaniu szóstego artykułu Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. Artykuł ten wskazuje na konieczność podjęcia różnych działań służących ochronie krajobrazu. Należą do nich m.in. identyfikacja i ocena krajobrazu na całym obszarze kraju, ustalenie celów jakości krajobrazu oraz podjęcie zadań praktycznych na rzecz ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu.

Te działania powinny wynikać z dobrze ugruntowanej wiedzy o krajobrazie i bazować na dobrze uzasadnionych metodach postępowania. I tu pojawiają się nowe wyzwania badawcze. Zgodnie z Konwencją wszelkie dalsze aktywności muszą bazować na wynikach identyfikacji krajobrazu na całym obszarze kraju. Warto jednak przypomnieć, że od około 30 lat w Polsce nie powstały żadne nowe poważniejsze opracowania teoretyczno-metodyczne dotyczące wyróżniania jednostek krajobrazowych. Owszem, opublikowano sporo prac uszczegóławiających przebieg granic, wprowadzono nowe regionalizacje tematyczne (choćby geobotaniczne o wybitnej wartości krajobrazowej), ale wszystkie te opracowania bazowały na koncepcjach wypracowanych znacznie wcześniej. A przecież od tego czasu zmienił się znacznie zasób wiedzy o przestrzeni geograficznej kraju, powstały nowe źródła informacji i nowe narzędzia do jej przetwarzania. Zmieniły się również oczekiwania dotyczące zastosowań podziałów krajobrazowych. Powstaje zatem pytanie ogólne: czy dotychczasowe podejścia są w dalszym ciągu wystarczające zarówno pod względem koncepcyjnym, jak i do zaspokojenia potrzeb praktycznych.

Pierwszym i fundamentalnym pytaniem jest, czy przy wyróżnianiu jednostek krajobrazowych niezbędnych do realizacji zaleceń konwencji bardziej przydatny jest porządek regionalny czy typologiczny. Jeżeli przyjmie się porządek regionalny, to powstaje pytanie co do zestawu cech różnicujących sąsiadujące regiony. Można przy tym z dość dużą pewnością założyć, że przy wyróżnianiu jednostek dużych (wyższych stopni hierarchicznych) kryteriami przewodnimi mogą być – tak jak dotychczas – cechy środowiska abiotycznego, natomiast kryteria wyróżniania jednostek niskiego stopnia (mikroregion i jednostki niższe) wymagają już ponownego przemyślenia, w tym wzięcia pod uwagę całego zestawu cech historyczno-kulturowych, organizacji przestrzennej (kompozycji i konfiguracji abiotycznych, biotycznych i antropogenicznych elementów przestrzennych krajobrazu) oraz takich zmiennych jak – na przykład – świadczenia ekosystemowe czy wartości estetyczne.

Jeżeli jednak za podstawę wyróżniania krajobrazów przyjmie się zróżnicowanie typologiczne, to należy na nowo przemyśleć koncepcje leżące u podstaw najpopularniejszych fizycznogeograficznych typologii krajobrazu, a przede

wszystkim zastanowić się, czy lepszy jest system typologiczny hierarchiczny czy niehierarchiczny oraz czy powinien on być jedno- czy wielo cechowy na każdym poziomie hierarchii. Kolejne pytanie dotyczy sposobu ujęcia kryteriów typologicznych: czy powinny bazować na dominacji, czy raczej na wzorcu rozmieszczenia przestrzennego cech, oraz – co jest w istocie chyba najważniejszym zagadnieniem – czy typy powinny być wyróżniane według kryteriów jakościowych (jak do tej pory) czy też raczej ilościowych, w tym m.in. bazujących na wskaźnikach wyliczonych na podstawie cyfrowego modelu terenu i cyfrowego modelu pokrycia terenu. Przejście od jakościowych do ilościowych wzorców typologicznych przypominałoby zmiany jakie zaszły w systematyce gleb: od klasyfikacji genetycznej do współczesnych sformalizowanych klasyfikacji według mierzalnych parametrów chemicznych (WRB, 2006).

Zagadnieniem uzupełniającym w stosunku do systemu typologicznego krajobrazu jest opracowanie sformalizowanej (a nie, jak dotychczas, intuicyjnej) metodyki identyfikowania jednostek przestrzennych reprezentujących określone typy oraz ich delimitacja przestrzenna w zadanych skalach rozdzielczości.

Wskazane powyżej pytania i zagadnienia powinny stanowić tematy ważnych i interesujących przyszłych prac badawczych. Póki jednak nie zostaną wypracowane nowe metodyki należy przypuszczać, że identyfikacja krajobrazów na potrzeby konwencji krajobrazowej będzie przeprowadzona w sposób klasyczny, bazując w znacznym stopniu (ale nie wyłącznie) na tradycyjnym podejściu ugruntowanym w geografii fizycznej (choć celowe wydaje się wyodrębnienie w obrębie klasy krajobrazów nizinnych kategorii krajobrazów subborealnych związanych z północno-wschodnią częścią Polski). Pozostałe krajobrazy nizinne dominujące w centrum i na zachodzie naszego kraju, powinny być potraktowane jako krajobrazy przejściowe. Granicę między nimi wyznacza linia rozdzielająca obszary fizycznogeograficzne Europy Zachodniej i Wschodniej według koncepcji J. Kondrackiego (1966). Granica ta, przedstawiana na mapach od blisko 50 lat, upowszechniła się. Oddziela ona od siebie tereny z klimatem kontynentalnym (w przybliżeniu region Mazursko-Podlaski w klimatycznej regionalizacji Polski A. Wosia (1999) i obecnością świerka w lasach, od rozległej strefy przejściowej, o narastających ku zachodowi cechach klimatu morskiego, z lasami bukowymi.

Południowe obszary naszego kraju zajmują krajobrazy wyżyn i niskich gór, a skrajnie na południu i południowym zachodzie – krajobrazy gór średnich i wysokich. Obok nich wyróżniane są aregionalne krajobrazy dolin i obniżeń. Wymienione klasy krajobrazu są podzielone na rodzaje, a te z kolei na gatunki (przykładowo: w obrębie nizin – krajobrazy glacialne, pagórkowate lub peryglacialne równinne i faliste, natomiast w obrębie wyżyn i niskich gór – krajobrazy masywów wapiennych ze skałkami lub silnie porozcinanych wysoczyzn lessowych). Każdy gatunek krajobrazu charakteryzuje określony potencjał do pełnienia różnych funkcji.

Podział ten, mający swoje korzenie jeszcze w XIX w. dobrze odzwierciedla ogólne zróżnicowanie warunków abiotycznych kraju i stanowi jedno z głównych uwarunkowań zróżnicowania typologicznego szaty roślinnej w krajobrazie.

Dalszy podział krajobrazów Polski na kategorie typologiczne niższej rangi (tradycyjnie nazywane wariantami) wymaga głębszego przemyślenia. Dotychczas podstawą było zróżnicowanie sposobu użytkowania terenu, co umożliwiała wyróżnianie takich krajobrazów jak przemysłowe, osadnicze, rolnicze, leśne i inne. Zgadzać się, iż od formy użytkowania w najbardziej ogólny sposób zależy stopień przekształcenia antropogenicznego terenu i nasilenie antropopresji (co ma duże znaczenie praktyczne przy formułowaniu ogólnych celów jakości krajobrazów) należy stwierdzić, że formalne kryteria wyróżniania wariantów są wyjątkowo nieostre (a w wielu przypadkach także chyba jednak słabo opisujące charakter jednostki), a sposób prowadzenia delimitacji w znacznym stopniu intuicyjny.

Wydaje się przy tym, że na poziomie wariantów krajobrazu kończy się przydatność z góry opracowanych kategorii typologicznych. Niższe poziomy w hierarchii przestrzennej (które można roboczo określić jako operacyjne jednostki krajobrazowe) stanowiące względnie jednorodny pola oceny powinny być delimitowane w zróżnicowany sposób, zależnie od specyfiki i zestawu cech charakterystycznych, co raczej nadaje im rys indywidualistyczny i przypisuje do szeregu regionalizacyjnego. Wydaje się przy tym, że na tym poziomie najbardziej odpowiednia może być zmodyfikowana metodyka wyróżniania jednostek architektoniczno-krajobrazowych wypracowana przez J. Bogdanowskiego (1990).

Wyróżnione jednostki krajobrazowe powinny – zgodnie z wymaganiami konwencji – podlegać ocenie wartościującej. Jest to również zagadnienie wymagające nowych przemyśleń i rozwiązań, choć wydawałoby się, że dotychczasowy dorobek na tym polu jest imponujący. Rzeczywiście, łatwo można zestawiać wykazy obejmujące dosłownie setki metod waloryzacyjnych dotyczących różnych aspektów strukturalnych i funkcjonalnych krajobrazu, ale głębsza analiza wskazuje, że znaczna ich część jest stosunkowo słabo osadzona w teorii, metody rzadko tworzą powiązane systemy, a stosowane skale – najczęściej bonitacyjne – charakteryzuje daleko idąca dowolność. Na tym tle stosunkowo najlepiej wypadają podejścia rozwijane przez T. Chmielewskiego i jego współpracowników (Chmielewski, 2012), choć i one wymagają jeszcze dalszych prac. Wydaje się przy tym, że te dalsze prace powinny iść w kierunku stworzenia spójnego systemu oceny, obejmującego skale niewartościujące (nominalne) i skale waloryzacyjne wybranych cech charakterystycznych krajobrazu i odnoszące się do trzech porządków: abiotycznego (geologia z geomorfologią, morfometria, morfogeneza), biotycznego (strukturalne: roślinność potencjalna, roślinność rzeczywista; funkcjonalne: obiekty chronione, centra różnorodności biologicznej, korytarze ekologiczne) i antropogenicznego (użytkowanie ziemi; estetyka i atrakcyjność widokowa: ekspozycja czynna i bierna; cechy kulturowe mate-

rialne i niematerialne; trwałe obiekty antropogeniczne), w taki sposób, aby waloryzacji poddać wszystkie kategorie zawarte w rozszerzonej opisowej definicji krajobrazu (tzn. zestaw obiektów fizycznych, system powiązanych ze sobą procesów, zbiór bodźców, zbiór wartości oraz zestaw świadczeń ekosystemowych i krajobrazowych).

Kolejnym zagadnieniem wymagającym głębszych badań i nowych przemyśleń jest sposób definiowania celów i standardów jakości krajobrazu. Nie jest to problem o charakterze ściśle naukowym, lecz zagadnienie o wyraźnym wydźwięku praktycznym, niemniej jednak wymaga on poprawnego umocowania w wiedzy o krajobrazie. Niezależnie od celów szczegółowych, wynikających z głównego kierunku gospodarowania krajobrazem wydaje się, że wyznacznikiem powinno być uzgodnienie celów z koncepcją szeroko rozumianego rozwoju zrównoważonego. Przydatne przy tym może się okazać zastosowanie (lub nowe sprecyzowanie) niektórych koncepcji, zaprezentowanych we wspomnianym standardzie krajobrazowym z lat 1980. Z punktu widzenia człowieka doświadczającego krajobrazu kluczowe znaczenie wydaje się mieć pojęcie „komfort krajobrazu”. Oznacza ono miarę medyczno-biologicznej i socjalno-psychologicznej korzystności warunków życia ludzi w danym krajobrazie. Komfort medyczno-biologiczny można osiągnąć przez przestrzeganie norm jakości środowiska, np. norm jakości wody, norm hałasu, stężeń zanieczyszczeń itp., natomiast komfort socjalno-psychologiczny jest kwestią bardzo złożoną, a ustalenie jego kryteriów wymaga prowadzenia szerokich konsultacji z lokalną społecznością. Ogólnie można stwierdzić, że na odczucie komfortu/dyskomfortu krajobrazu wielki wpływ ma poczucie tożsamości miejsca (lub jego brak), odczuwanie otoczenia jako własnej przestrzeni, małej ojczyzny⁶ (por. m.in. Rembowska, 2007; Madurowicz, 2006; Jędrzejczyk, 2008). Właśnie w tym zakresie wielką rolę odgrywają walory wizualne krajobrazu, ważna jest jednak także tożsamość historyczna mieszkańców, ich związki emocjonalne z otaczającą przestrzenią, sąsiedztwo i współdziałanie, wrażenie swojskości i bezpieczeństwa.

Ostatnim z elementów wskazanych w artykule szóstym Konwencji jest podjęcie zadań praktycznych na rzecz ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu. Według wspomnianego standardu (oraz powszechnie przyjętej praktyki) do

⁶ Pojęcie komfortu krajobrazu wpisuje się w koncepcję jakości życia. Pomiar jakości życia powinien obejmować dwa wymiary: szeroko rozumiane warunki obiektywne oraz dobrobyt subiektywny. W ramach warunków obiektywnych powinny być brane pod uwagę m.in. takie domeny jak: materialne warunki życia, zdrowie, edukacja, aktywność ekonomiczna, czas wolny i relacje społeczne, osobiste bezpieczeństwo, jakość państwa i jego zdolność do zapewnienia ludziom podstawowych praw oraz sposób realizacji tych praw, a także jakość infrastruktury i środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania. Pomiar dobrobytu subiektywnego powinien obejmować postrzeganą jakość życia, tzn. satysfakcję jaką czerpią ludzie z różnych jego aspektów oraz z życia jako całości, ale także elementy dotyczące samopoczucia psychicznego i odczuwanych stanów emocjonalnych (Bieńkuńska i Piasecki, red., 2013). W ramach tej koncepcji komfort medyczno-biologiczny dotyczy warunków obiektywnych, natomiast komfort socjalno-psychologiczny odnosi się do dobrobytu subiektywnego.

działań tych zalicza się: przekształcenie, ulepszanie, rekultywację, konserwację, planowanie, zarządzanie i inne. Rodzaj podjętych działań powinien, jak się wydaje, zależeć od funkcji pełnionej przez krajobraz oraz od odległości, dzielącej jego stan obecny od wzorca wyznaczonego przez cele i standardy jakości krajobrazu. Nie wdając się w głębsze dyskusje na ten temat można stwierdzić, że dotychczasowe propozycje i działania środowiska naukowego w Polsce świadczą o dobrym przygotowaniu do aktywnego uczestnictwa w formułowaniu realistycznych i racjonalnych planów działań w krajobrazie, bazujących na dobrze ugruntowanych podstawach wiedzy o strukturze i funkcjonowaniu krajobrazu we wszystkich jego aspektach.

Podsumowanie

Dorobek polskich geografów i ekologów krajobrazu w dziedzinie identyfikacji, analizy i oceny krajobrazów należy do wspólnej tradycji naukowej środkowej części Europy. Podejście środkowoeuropejskie należy uznać za niezmiernie znaczące, być może najbardziej wszechstronne w skali świata. Dorobek ten, bazujący na sięgającej XIX wieku tradycji badań przyrodniczych i ogólnogeograficznych, oparty na obserwacjach terenowych i studiach porównawczych, nigdy nie doczekał się ani istotnych zastosowań praktycznych, ani szerokiej popularyzacji w kraju. Mimo upływu lat od ostatnich szerszych prac regionalizacyjnych i typologicznych, podstawy teoretyczne i główne zasady metodologiczne postępowania utrzymały swoją wartość. Jasne jest, że w dobie współczesnej, w związku z daleko idącą zmianą warsztatu i narzędzi badawczych niektóre podejścia wymagają nowych przemyśleń i nowych rozwiązań, ale bez porzucania dotychczasowych podstaw. W ośrodkach akademickich Polski od dziesięcioleci kształceni są specjaliści w zakresie szeroko pojętego krajobrazu. Są oni przygotowani do kartowania krajobrazu – w skali zarówno szczegółowej, jak i przeglądowej, do wykonywania ocen jego potencjału, ocen aktualnego sposobu użytkowania, formułowania zaleceń na temat przyszłego wykorzystania itp.

Nowa sytuacja formalno-prawna, związana z wdrażaniem Europejskiej Konwencji Krajobrazowej wymaga obecnie znacznie szerszego włączenia dobrze wykształconych specjalistów – teoretyków i praktyków – zajmujących się wszystkimi aspektami krajobrazu, do prac koncepcyjnych nad formułowaniem kompleksowej metodyki identyfikacji, delimitacji i waloryzacji jednostek krajobrazowych, a w okresie późniejszym nie tylko do udziału, ale i do kierowania pracami szczegółowymi na poziomie województw w ramach przewidzianych prawem audytów krajobrazowych.

Piśmiennictwo / References

- Balon J., 2009, *Porządki przestrzenne – syntetyczna wizja krajobrazu*, [w:] J. Balon, M. Jodłowski (red.), *Ekologia krajobrazu – problemy badawcze i użytkarne*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 23, Kraków.
- Bartkowski T., 1986, *Zastosowania geografii fizycznej*, PWN, Warszawa.
- Bieńkuńska A., Piasecki T. (red.), 2013, *Jakość życia, kapitał społeczny, ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, Urząd Statystyczny w Łodzi, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1990, *Metoda jednostek i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu*, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Chmielewski T., 2012, *Systemy krajobrazowe. Struktura-funkcjonowanie-planowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Degórski M., 2003, *Some aspects of multifunctional landscape character in the interdisciplinary environmental study*, [w:] K. Helming, H. Wiggering (red.), *Sustainable Development of Multifunctional Landscapes*, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York, s. 53-65.
- Degórski M., 2005, *Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasysemie środowiska geograficznego*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 4, s. 13-25.
- Degórski M., 2009, *Krajobraz jako odbicie przyrodniczych i antropogenicznych procesów zachodzących w megasysemie środowiska geograficznego*, [w:] J. Balon, M. Jodłowski (red.), *Ekologia krajobrazu – problemy badawcze i użytkarne*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 23, Kraków, s. 53-60.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa, 2006, Dziennik Ustaw Nr 14, poz. 98, <http://isip.sejm.gov.pl/prawo/indeks.html> (13.04.2006).
- Haase G., 1979a, *Das Geom als regionischer Normtyp der Naturraumgliederung*, Potsdamer Forschungen B, 15.
- Haase G., 1979b, *Entwicklungstendenzen in der geotopologischen und geochorologischen Naturraumerkundung*, Petermans Geographische Mitteilungen, 1.
- Jędrzejczyk D., 2008, *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, Suliborski A. (red.), *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 4, Bydgoszcz.
- Kondracki J., 1960, *Typy krajobrazu naturalnego (środowiska geograficznego) w Polsce*, Przegąd Geograficzny, 32, 1-2, s. 23-33.
- Kondracki J., 1968, *Fizycznogeograficzna regionalizacja Polski i krajów sąsiednich w systemie dziesiętnym*, Prace Geograficzne, IG PAN, 69, Warszawa.
- Kondracki J., 1988, *Geografia fizyczna Polski*, PWN, Warszawa (wyd. 6).
- Kondracki J., 2009, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (wyd. 3).
- Kondracki J., Richling A., 1994, *Regiony fizycznogeograficzne*, plansza 53.3 [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Lencewicz S., 1922, *Kurs geografii Polski*, Warszawa.
- Madurowicz M., 2006, *Tożsamość homo localis w geografii człowieka*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 2, Bydgoszcz.
- Myga-Piątek U., 2012, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.

- Naveh Z., Lieberman A., 1984, *Landscape Ecology – Theory and Application*, (wyd. II – 1993), Springer Verlag, New York.
- Ostaszewska K., 2002, *Geografia krajobrazu. Wybrane zagadnienia metodologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ostaszewska K., 2005, *Krajobraz – środowisko geograficzne – środowisko przyrodnicze*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 1, Łódź.
- Ostaszewska K., 2007, *Antycypacja zasady zrównoważonego rozwoju w dorobku geografii fizycznej XX w.*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 3, Bydgoszcz.
- Paczoski J., 1938, *Zagadnienia biocenytyki* (artykuł dyskusyjny), Biblioteka Botaniczna, wyd. PTB, 40, Poznań.
- Pawłowski S., 1935, *Krajobraz geograficzny*, Czasopismo Geograficzne, 13, 2-4, s. 170-174.
- Pietrzak M., 1998, *Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Pietrzak M., 2005, *Ewolucja poglądów geograficznych na krajobraz*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 1, Łódź.
- Rembowska K., 2007, *Kulturowy zwrot w geografii*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii, 3, Bydgoszcz.
- Richling A. 1992, *Kompleksowa geografia fizyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Richling A., Dąbrowski A., 1995, *Typy krajobrazów naturalnych*, plansza 53.1 [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Richling A., Solon J., 2011, *Ekologia krajobrazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, (wyd. 5, zm.).
- Słownik języka polskiego*, 1964, red. W. Doroszewski, t. 3, PWN, Warszawa.
- Słownik poprawnej polszczyzny*, 1973, red. W. Doroszewski, PWN, Warszawa.
- Smoleński J., 1912, *Krajobraz Polski*, Warszawa.
- Solon J., 2008, *Przegląd wybranych podejść do typologii krajobrazu*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 20, s. 25-33.
- Solon J., 2013, *Wybrane podejścia do typologii krajobrazu w Polsce i ich przydatność dla implementacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*, [w:] *Identyfikacja i waloryzacja krajobrazów – wdrażanie Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. Referaty Konferencyjne*, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, Warszawa, s. 17-25.
- Standard RWPG, *Ochrona Przyrody – krajobrazy, terminy i definicje*, 1985, St. RWPG 5303-85, Grupa T 00, temat: 01.666.01-84, Standard RWPG zatwierdzony na 58 posiedzeniu Stałej Komisji Współpracy w dziedzinie standaryzacji.
- Standard RWPG, *Ochrona przyrody – krajobrazy, klasyfikacja*, 1985, St. RWPG, Grupa T 58, temat: 01.666.02-84, Standard RWPG zatwierdzony na 63 posiedzeniu Stałej Komisji Współpracy w dziedzinie standaryzacji.
- Wodziczko A., 1932, *Ochrona przyrody nową gałęzią wiedzy*, Ochrona Przyrody, 12, s. 88-96.
- Wodziczko A., 1950, *O biologii krajobrazu*, Przegląd Geograficzny, 22, s. 295-301.
- Woś A., 1999, *Klimat Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- WRB, 2006, *World Reference Base for Soil Resources 2006, a Framework for International Classification, Correlation and Communication*, World Soil Resources Reports, 103, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.

MAREK DEGÓRSKI, KATARZYNA OSTASZEWSKA,
ANDRZEJ RICHLING, JERZY SOLON

CONTEMPORARY DIRECTIONS TO LANDSCAPE RESEARCH IN THE CONTEXT
OF THE IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN LANDSCAPE CONVENTION

The aim of the paper is to present and assess the research on landscape ongoing in Poland, and to indicate possible uses of existing experience in the process by which the European Landscape Convention gains implementation. The authors discuss here basic definitions, and selected examples of research in the field of landscape geography carried out in Poland. They show that the achievements of Polish geographers and landscape ecologists in identifying, analysing and assessing landscapes represents the common scientific tradition of the central part of Europe, considered one of the most comprehensively pursued anywhere in the world. This achievement should therefore constitute the basis for work on a comprehensive methodology by which to identify, delimit and assign value to landscape units, for the purposes of implementation of the European Landscape Convention in Poland. The latter suggestion at this stage reflects the fact that relevant work first arose as long ago as in the 19th century, out of studies in nature and general geography based on field observations and comparative studies, there has never been substantial implementation into practice, nor any wider popularisation in Poland. It further reflects the fact that, notwithstanding the number of years that have passed since the last more wide-ranging regionalisation and typological studies, the theoretical and main methodological basis underpinning the work has retained its value. Clearly ongoing changes in research tools and methodologies necessitate fresh thought and new solutions, but this should not happen through any abandonment of existing bases. There are specialists in the wider field of landscape who trained for decades at Polish academic centers. Their curriculum includes mapping of the landscape, at a detailed and review level, with a view to potential being evaluated, current means of use documented, recommendations made as regards future use, and so on.

The new formal and legal situation relating to the requirement that the European Landscape Convention be implemented denotes far-greater involvement of well-trained specialists, both theoreticians and practitioners (dealing with all aspects of the landscape), when it comes to conceptual work on the development of a comprehensive methodology whereby landscape units may be identified, delimited and assigned value. In future, they will be bound, not only to participate in, but also to manage, detailed work at the regional level, within landscape audits as recognised by law.